

Losoncz Alpár

A CIVIL TÁRSADALOM MEGTEREMTÉSÉNEK NEHÉZSÉGEIRŐL JUGOSZLÁVIÁBAN

A Pogledi című egyre agilisabb spiliti társadalomtudományi folyóirat (1988/1.), valamint a belgrádi Gledišta (1988/5–6.) tematikus számot szentelt a civil társadalom fogalmkörének. A két szerkesztőség karöltve megvalósított vállalkozása kétségkívül a civil társadalom hazai, a nyolcvanas évek második felében kiteljesedő recepciójának egyik fontos állomását jelenti. Adolf Bibić könyve, a *Zasebništvo in skupnost*, amely 1972-ben jelent meg (s amelyet 1983-ban fordítottak le szerbhorváttra), még nem befolyásolhatta mélyen szántón a jugoszláv közgondolkodást. Pedig Bibić jelentős stúdiuma – amelyben a politikai állam és a polgári társadalom viszonyáról írt a marxi és a hegeli életmű értelmezésének közvetítésével – fontos kérdéseket vetett fel, bizonyítja ezt a könyv kapcsán tartott szimpozion anyaga is (lásd ezzel kapcsolatban: Z. Puhovski: *Hegel és a politikai gazdaságtan bírálata*, valamint I. Prpić: *Néhány módszertani megjegyzés* című tanulmányait)¹. 1976-ban jelent meg Prpić: *Állam és társadalom*² című könyve, amely a polgári társadalom és a politikai állam viszonyának kérdéseit elemezte Marx korai munkáiban.

A Naše teme 1984/10. számában tematikus blokk található az új társadalmi mozgalmakról, amelyben Heller Ágnes, Alberto Melucci, Carla Pasquinelli, Ivan Vejvoda, John Keane és Andrew Arato írásai kaptak helyet (ezek közül különösen Aratónak a lengyel demokratikus ellenzék elméletéről írott tanulmánya gyakorolt befolyást a jugoszláv gondolkodásra).³ A nyolcvanas években a társadalomtudományi folyóiratok zöme (így a Pogledi, a Marksistička misao, a Marksizam u svetu) tematikus számmal vagy blokkal járultak hozzá a civil társadalom hazai recepciójához. Ennek a recepciónak szerves része a Vukašin Pavlović által szerkesztett *A felújított energia utópiája*⁴ című könyv is, amelyben a jelenkori társadalomtudomány legjelesebb képviselőinek (J. Cohen, C. Offe stb.) a társadalmi mozgalmak újszerűségét fejtegető írásait olvashatjuk. Figyelemreméltó ugyanezen szerzőnek a *Rend és alternatíva*⁵ c. könyve is, amely többek között beszélgetéseket tartalmaz e gondolkodókkal. A Međunarodni radnički pokret című kiadvány az 1986/3–4. számában meglepetésszerűen a „magyar esettel” foglalkozott, aminek kapcsán éppen a civil társadalom és a szocializmus viszonya került előtérbe.⁶ Megemlítendő még Zoran Đinđićnek

Jugoszlávia mint befejezetlen állam című könyve, amelyben több tanulmány, különösképpen a Civil társadalom lehetetlensége a szocializmusban című foglalkozik a szóban forgó kérdéskörrel.

A nyolcvanas évek második felében erőteljesebbé vált recepció főleg Szlovéniában bontakozott ki. A szlovén koncepciókról évekkel ezelőtt részletesen tudósított a belgrádi *Književne novine*⁸, ahol folyamatosan történnek kísérletek a civil társadalom egészének átfelvetésére, míg az ország többi részén legfeljebb a fragmentumok artikulációjáról beszélhetünk. E szlovén gyakorlatot külső és belső tényezők egyaránt befolyásolták. Először is a hetvenes évek második felében kiteljesedő válság s a kapcsolódó szociális restrukturálás folyamata jelentett kihívást jobb- és baloldali gondolkodóknak egyaránt. Ennek fényében taglalták az árutermelési társadalom normatív szerkezetét, a szocializációs alakzatokat, a civil társadalmat, az emberi jogokat, a jóléti állam beavatkozási gyakorlatát,⁹ valamint – Habermas kifejezésével élve – a rendszer behatolását az életvilág terepeire, a despotizmus¹⁰ problematikáját, a politikai intézmények perspektíváját, az új társadalmi mozgalmak közvetítésével kibomló szubjektivitást, egyszóval az egész árutermelési társadalom görcsö alá került. Másodszor, a jugoszláv társadalomban észlelhető negatív folyamatok voltak meghatározó erejűek, amelyben a világrendszer válsága és a belső negatívumok egymásra hatva, egymást artikulálva előfeltételezték az önértelmezése szerint szocialista társadalom radikális önreflexióját. A civil társadalomra vonatkozó diszkurzus elterjedése párhuzamos a demokrácia igényével, e diszkurzus képviseli a despotizmus, a tekintélyuralom ellenzékét. Harmadszor, a civil társadalom tárgyá tételét Szlovéniában meghatározta és meghatározza az az alkalom adtán ideológiává módosuló gondolkodásmód, amely egyfajta szlovén „másságból” indul ki. Pavel Gantar helytálló megállapítása szerint a kultúr-intelligencia egy részében a civil társadalomra való hivatkozás egy olyan nosztalgiát képvisel, amely a nemzeti közösség mítikus egységét óhajtja.¹¹ Holott a civil társadalom koncepciója nem nemzetellenes, de nem is tetszeleg a nemzeti integrációt támogató gondolkodás szerepében, egyszerűen nacionális. Gantar és Mastnak írásban foglalták össze a szlovén viták lényegét. Írásuk egyik fejezete, amelyben a *Nova revija* című nevezetes szlovén folyóirat tevékenységéről esik szó, a Civil társadalom a nemzeti program kontextusában címet viseli.¹² A *Nova revija* 57. számában több tanulmány a szlovén nemzeti programot a civil társadalom kontextusában hivatott értelmezni.¹³ Mastnak és Gantar említett tanulmányukban azonban nem beszélnek dilemmáról ezzel kapcsolatban, sőt a Pogledi és a Gledišta tematikus számainak szerzői sem tárják fel a nemzeti legitimitáció és a civil társadalom koncepciója közötti problematikus összefüggéseket.¹⁴ A civil társadalom – amely az esetleges demokratikus folyamatok megnyilvánulásának talaja, artikulációs tere lehet, de semmiképp nem a demokrácia eleve adott biztosítóka – megteremtése szempontjából az egyik legsúlyosabb dilemmával állunk szemben. Ameddig a nemzet nemzetként áll fenn... – írja Ivan Urbančić a *Nova revija* említett számában – politikai gyakorlata nem más, mint egy hatékony pozitív nacionalizmus a nemzetnek mint hatalmi tényezőnek a megőrzése érdekében.¹⁵ A feladat: a nép fogalmának rekonstrukciója, amely nem a hagyományos osztály/nemzet paradigma keretén belül mozog. Ezáltal

lehetővé válik a nemzet, a haza új megvilágítása. Tine Hribar szerint a posztmodern civil társadalomban a nép kategóriája kap fontos szerepet. A nemzetek mint a népek fölötti államformáló erők elveszítik jelentőségüket. Mindez összefüggésben van azzal, hogy a posztmodern civil társadalom immáron nem érvényesíti a privát és a közzsféra közötti merev elválasztódást. Nem disperzió, hanem disszemináció jön létre, a különös egybeolvad a személyessel. Kizárólag személyes választás dolga, hogy a posztmodern civil társadalomban milyen társadalmi mozgalomhoz csatlakozunk. „A civil vallás dedogmatizálódik: a civil vallás szekularizációja önnön dogmáit egy általános ekvivalensből közös nevezővé alakítja át úgy, hogy a tolerancia a politikai és a vallási terepről áttevődik a természet és a jog terejére is: kibővülnek az etnikai jogok, ugyanakkor csökken az etnocentrizmus.”¹⁶ Tehát a nép rekonstrukciója az egyén autonómiájának felújítása révén valósítható meg. Az egyén autonómiája a nemzet szerkezetének alapja, az egyén önmeghatározási joga bázisa a civil nemzetnek, a civil hazafiságnak, amely meghaladja a nemzeti hovatartozás azon formáját, amely az egyént a kollektívumhoz mint szükségyszerűséghez csatolja. A civil patriotizmus szembenáll a hagyományos, testvériség–egység kötelekei alapuló jugoszláv ideológiával is. A rekonstituálódó szlovén szocializmus olyan civil társadalmat hozhat létre, amely egy posztforradalmi kvázi-társadalmiság talaján sarjadt.

A posztmodern retorika és a pre-modern jugoszláv kontextus között feszülő ellentmondásokat azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni. Hogyan egyeztethető össze a civil társadalom mint anacionális eszme egy olyan pre-modern kontextussal, amelyben a nemzeti államiság nem politikai, hanem etnikai közösséghez való hovatartozást jelent? Ezenfelül a jugoszláv gyakorlatban a nemzet nacionál-ökonómiai közösségként is tételeződik, tehát egy olyan közösségként, amely alkotmányjogi meghatározás szerint is lefölözi a megteremtett értéktöbbletet. Adva van egy olyan szerkezet, amely egy szubsztanciális szerves közösséget szorgalmaz, és az egyedet csak e kollektívum részeként ismeri el, azaz nem ismeri el az egyén olyan szubjektivitását, amely e szerves kollektívumon kívül helyezkedik el. Ezáltal alapvetően megkérdőjeleződik az egyén autonómiája, amely a civil társadalom demokratikus potenciáljainak hordozója lehet. Kétségtelen, hogy a civil társadalom, mint egy olyan artikulációs tér, amelyben kifejezésre jutnak nemcsak a többség, de a (politikai) kisebbség megnyilvánulásai is, tehát a másság is, összeegyeztethetetlen a homogenizációs törekvésekkel, azaz a különbségeket eltörlő homogenizáció ideológiájával. Đinđić fentebb említett könyvében írja: „Az etnikai módon rögzített világképben csak olyan alternatív eszközökről lehet szó, amelyek egy cél elérését szolgálják, ám a célt magát lehetetlen megkérdőjelezni.”¹⁷ Az etnikai homogenizáció, mindegy, hogy milyen eszközökkel (és hogy Jugoszlávia mely részén), leszűkíti az egyén diszpozicionális jogait, hiszen az egyén mint a közösség eleve adott részese, predestinált arra, hogy a közösség által rögzített abszolút értékeket elfogadja.

Az etnikai homogenizáció, amelynek reális léte levezethető a jugoszláv társadalom konstitúciójából, lévén, hogy az adott közösségek megkérdőjelezhetetlen kollektívák, nem hozhatnak létre feltételeket a civil társadalom megte-

remtéséhez, még abban az esetben sem, ha mint az az utóbbi időben megtörténik, az etnikai homogenizáció gondolatát ötvözik a pluralizmus intézményesített formáival, nevezetesen, a többpártrendszer koncepciójával. Ha az egyén mint egyén eltűnik a megkérdőjelezhetetlen kollektíva hatalomgyakorlásában (a „nemzet mint hatalmi tényező”), akkor nyilvánvaló, hogy a nemzeti és a demokratikus legitimitáció nem esik egybe. Ha az érdekeket csak a nemzeti és nem politikai szinten lehet közvetíteni, akkor a nemzet képviselőjét (párt stb.) csak a nemzeti legitimitáció korlátozza. Továbbá, hadd utaljak a civil társadalom megteremtésének másik nehézségére is: ha a nemzeti és a demokratikus legitimitáció nem esik egybe, ha az egyén autonómiája irreleváns, akkor az emberi jogok problematikája is levezethetlenné válik, azaz, ugyanolyan irrelevánsná lesz.

Ez utóbbi mondatok kapcsán egy másik kérdés is felvetődik: a civil társadalom és a politikai szféra viszonya. Elutasítandó a civil társadalom és a politikai pluralizmus, jelesül, az intézményesített pluralizmus kiegyenlítése: a civil társadalom keretén belül artikulálódnia kell a politikai és a nem-politikai autonómiának is. Mastnak *A civil társadalom tiszta formában*¹⁸ című tanulmánya a kelet-európai társadalmak fényében foglalkozik e kérdéskörrel. Mastnak az új társadalmi mozgalmak tevékenységét veszi figyelembe, amelyek, lévén hogy autonóm társadalmi szervezkedésre törekszik, a politikával szembenálló logikát tételeznek. A reálszocialista rendszerekben az ellenzékiesség nem a kvantifikálható, intézményesített hatalommal való diametrális szembenállásban valósul meg, hanem a tudat, az egzisztenciális lelkiismeret síkján. Ezt a szintet nevezi Vaclav Havel elő-politikai szférának, amelyben a cselekvés a személyes döntésen alapul, és amelyben az egyén megkísérli lerázni a kelet-európai, poszt-totalitáriánus társadalmak intézményes elemeit. Mastnak szerint az élet e „második közege” nem csupán a hivatalosan elismert élettér pusztá tagadása, mert konstitutív erejű a rendszer egészére nézve. „A poszt-totalitarianizmus totalitása sohasem lehet teljes: csak e nem-totális vonatkozások segítségével törekedhet a totalitarianizmus dimenzióinak megvalósítására.”¹⁹ E második élettérbe való belépés egzisztenciális forradalomnak nevezhető, amely, Havellal elentétben, nem a társadalmiság-előtti szférát jelenti: ez a második szféra egy párhuzamos polisz, alternatív közösség, de politikum előtti szféra is – Mastnak szerint a tényleges társadalmiság megvalósulása. A független társadalmi élet a különféle projektumok pluralitásaként jelenik meg, amelyeket lehetetlen egyesíteni, ennél fogva ez az élettér sohasem lehet egynemű. Mastnak a független társadalmi élet egyéni és intézményes megnyilvánulásainak összességét nevezi civil társadalomnak, s iménti gondolatainak fényében arra a következtetésre jut, hogy a civil társadalom a társadalmiság elválasztódását jelzi a társadalom ellenében. A „társadalom” itt az egyneműség hordozója, önmagával harmonizáló egység. A civil társadalom a társadalom „halála”, a társadalmiság plurális formáinak kibontakozása. A társadalmiság kibomlása a politikai hegemoniának és a politika hegemoniájának szétzúzását jelenti, a társadalmiság és a politikai közösség azonosságának „szétszaggyatását” a disszemináció útján. A civil társadalom nem antitotalitáriánus megoldással felel a poszt-totalitáriánus társadalomnak, hanem az anti-politika érvényesítésével. A szocializmus ad absurdum szorgal-

mazta már a jakobinusok által alkalmazott politikai forradalom ideológiáját. Mastnak nehezményezi Claude Lefortnak azon véleményét, hogy a baloldal nem tudott politikusan gondolkodni, mert nem ismerte fel a hatalom szimbolikus mivoltát a demokratikus társadalomban, valamint, hogy nem ismerte fel a modern állam szimbolikus jellegét. A radikális demokrácia is képtelen megszabadulni – legalábbis Mastnak szerint – ettől az irányulástól, amely a cselekvéseket a politikai cselekvés alapján modellálja.

A civil társadalom tiszta formában – lacani kifejezéseket alkalmazva – a közös referenciák széthullását, a szimbolikus keret összeomlását, a politikum eltűnését jelenti. „Ahelyett, hogy a politika szimbolikusan korlátozná a társadalmiságot, a társadalom implóziója karámba szorítja a politikumot mint általános ekvivalenst.” Hogy ne történjen félreértés, Mastnak itt a posztmodern civil társadalom megteremtésével foglalkozik. Hadd világítsam meg ezt egy másik szemszögből is. Az alternatív életmód, a második nyilvánosságnak nevezett közeg alanyai nem az ellenzékiiséget igénylik, nem az oppozíció szerepében tetszelegnek. Ha a posztmodern a nagy elméletek szétroncsolódását jelenti, akkor itt a nagy ellenzékiiség eltűnését, sőt a tagadás hiányát figyelhetjük meg. A civil társadalmi aktivitásokat immáron nem az „ellenfél” pozíciójának tagadása ösztönzi, az alternatív gondolkodás nem áll szemben vele, „csak pozícióval” rendelkezik. A posztmodern civil társadalom alanyai nem vesznek részt a politikai cserekereskedelemben, ezek az alanyok nem részelemei annak a logikának, amely totalitáriánussá teszi a kelet-európai társadalmakat.

Ezek a roppant rokonszenves gondolatok egy másfajta társadalmiságot (és nem politikumot) vetítenek előre. Szembe kell azonban néznünk, ha nagyvonalakban is, az antipolitikus civil társadalom reálszocialista keretek közötti megteremtésének nehézségeivel. A posztkapitalista társadalmak, tudjuk, az elkésett modernizációból fakadó kihívás folytán konstituálódtak, egyaránt ötvözve a premodern és a modern társadalmak jellegzetességeit. Tapasztaljuk, hogy azok az új társadalmi mozgalmak, amelyek anti-politikus célokat és eszközöket szorgalmaznak, akarattuk ellenére is az ellenzékiiség, a politikai tagadás szerepébe kényszerülnek. A társadalom szimbolikus szféráját azok az alanyok befolyásolják döntő módon – legalábbis Kelet-Európában –, akik a politikum közegét uralják. Errefelé szakmai közhelynek számít, hogy a politika imperializmusa a társadalom egy alrendszerének, a politikumnak, fölérendeltséget biztosít a többi alrendszerrel szemben (közgazdászaink kedvenc szólama ez). Kétséges azonban, hogy a „posztkapitalista társadalmak” hogyan és milyen módon érvényesítették a politika közegét. Ha összehasonlítjuk a „szocializmus” politika-fogalmát az újkori fogalomkinccsel, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a szocializmus transzcendálta a politikum közegét. Az újkori gondolkodás egyik sarkköve éppen a társadalom politikai – pontosabban politikai közvetítés révén megvalósuló – integrációja. A szocializmus radikálisan kiiktatta a politikai közvetítés lehetőségét, és helyette egy olyan emancipatórikus modellt teremtett, amelyet a világtörténelem funcionáriusai, a pártelit tagjai érvényesíthetnek. A szocialista közösség immár nem politikai közösség, amely a hatalom legitimációjának esetleges alanya lehet. „A munkásosztály metafizikai szuverenitásának megfelelője az állam mint munkaközösség. E közösség nem a

különböző projektumok kommunikációjában valósul meg, hanem az ún. öngazgatási érdekek összeegyeztetésének folyamatában. A politikai dimenzió maradéktalanul felszívódott a gazdasági terminológiában. A munkásosztály hatalma egy olyan perpetuum mobile, amely feleslegessé tesz minden további kérdést.²⁰ A „posztkapitalista” társadalmak tehát úgy „haladták meg” a politikum szféráját, hogy az újkori politikai filozófiából megtartották a hatalom megszerzésének és megtartásának technikáját, de kilúgozták a konkuráló politikai tervezetek létjogosultságát.

A világmegváltó terv hordozói politikai alanyként lépnek fel, de oly módon, hogy instrumentalizálják a politikum szféráját. A politikai közösség helyébe így kerülhet Jugoszláviában az etnikai közösség mint homogenizáló tényező. Az anti-politikus civil társadalom megteremtésének egyik legsúlyosabb nehézsége abban rejlik, hogy a szocializmus kiiktatta a politikai dimenziót, vagy ha úgy tetszik, metafizikai aurával vonta be azt.²¹ Ezzel megkérdőjeleződik a politikai és a nem-politikai szféra már elemzett esetleges viszonylatának megteremthetősége is.

A politikai dimenzió illetén kizorításának a felismerése megváltoztatja az állammal kapcsolatos képzeiteinket is. Az állammal a Pogledi és a Gledišta számaiban C. Pierson, A. Igličar, J. Keane, T. Hrilov és T. Mastnak foglalkoznak.²² Fontosnak tartom Mastnak megállapítását, miszerint kétséges, hogy a kelet-európai társadalmak nevezhetők-e bürokratikus társadalmaknak (a bürokrácia mint az osztársadalmi kór előidézője – íme, az itteni „anti-bürokratikus” társadalomtudomány szintén kedvelt közhelye). Lefort joggal figyelmeztetett arra, hogy a szocialista totalitarizmus lehetetlenné tette a kompetenciát a bürokrácia területén is. Nos, a civil társadalom működése elképzelhetetlen egy weberi értelemben vett bürokrácia nélkül.²³ Mastnak a problémát abban látja, hogy Kelet-Európában az állam nem vált elidegenedett valósággá, holott a civil társadalom elképzelhetetlen demokratikus államgyakorlat nélkül. A szocialista ideológiák forradalom-technológiájában a párt az osztálytudat legmagasabb formáját képviselő intézmény, az abszolút tudást birtokló, az emberi lét céljait és mértékeit megvilágító szervezet, amely nem hibázhat, hiszen a történelem által adományozott funkciója révén beteljesíti a történelmet, azaz, elvezeti az objektív érdekeit fel nem ismerő embert az osztály nélküli utópikus társadalomba. A szocialista ideológia kíméletlenül eszközzé fokozza le az államot, miközben az államapparátus tevékenységeiben kizárólag az uralkodó osztály instrumentumát vélte felismerni, holott, mint az utóbbi idők vitái bebizonyították, az államot nem lehet eszközszerepére redukálni. A civil társadalom nem jöhet létre egy eszközszerepére redukált állam szomszédságában. Ez igazolja a megállapítást: a civil társadalom megteremtésének igénye a szocialista társadalmakban megköveteli az állam rehabilitációját.²⁴

A következő kérdéskör, amely Jugoszlávia vonatkozásában különös fontossággal bír, az öngazgatás és a civil társadalom viszonya. Az egyik póluson Bibić áll, aki a Poglediben megjelent jellegzetes tanulmányában szocialista öngazgatású civil társadalomról beszél, amely mértéke lehet a civil társadalom esetleges demokratikus tartalmainak.²⁵ A másik póluson állnak azok, akik határozottan elválasztják e két koncepciót, utalva arra, hogy a civil társadalom esz-

méje, az előbbivel ellentétben, nem a világmegváltást, a társadalmi élet totális megváltoztatását célozza meg.²⁶

Gantar előbbieken idézett tanulmányában felteszi a kérdést: miért vált a civil társadalomra vonatkozó diszkurzus olyan gyorsan az „önigazgatási diszkurzus” szerves részévé?²⁷ Tudniillik, a civil társadalom eszméje egy pontban merőben különbözik e diszkurzustól. Gantar úgy látja, hogy az önigazgatási diszkurzusnak az állam elhalását felidéző óhaja szöges ellentétben áll a civil társadalom gondolatával. Ugyanakkor az anti-etatista beszédmód összefűzi e két koncepciót. Az önigazgatási diszkurzus (itt, szerintem, főleg Bibicre gondol) most a civil társadalomba helyezi át az állam elhalásának folyamatát. Rokonszenvesnek tűnik számomra azon gondolata, hogy az önigazgatás a civil társadalom szférájába tartozik, annak része, de a jugoszláv gyakorlattal ellentétben szerinte nem egy olyan mindent átfogó koncepció, amely „rendszer-integráló” erőként lép fel. Gantar nehezményezi, hogy az önigazgatási diszkurzus megkerüli a politikai pluralizmus kérdéseit, valamint, hogy nem ismeri fel a tényt, miszerint a civil társadalomról folyó viták meghaladják a kapitalizmus és a szocializmus feltételezetten merev ellentétét.

Mindehhez a következő, szintén rövid megjegyzést fűzném. A jugoszláv „önigazgatási diszkurzus” csakugyan gyakran az állam elhalásáról értekezik: a francia szociáldemokrácia fegyvertárából – Engels közvetítésével – átvett ideológia összeegyeztethetetlen a civil társadalom konceptusával. Az állam elhalásának ideológiája (amely nem egyenlíthető ki az „állam meghaladásának” marxi eszméjével) összefonódik az állam és a társadalom különbségének megszüntetésével, valamint a társadalomnak mint „egy szubjektumnak” eszkatológikus képzetével, amely átfogó konszenzust, egyneműsített társadalmat feltételez (amennyiben a konszenzus és a feltételezett harmónia nem jön létre, úgy a világtörténelem funkcionáriusai valósítják meg azt). Nekünk különösképpen szembe kell néznünk azzal a történelmi ténnyel, hogy az önigazgatás nem a spontán önszerveződés formájában nyerte el legitim formáit, hanem mintegy felülről bevezetve. Ma, többek között, azért is kevésbé vitatott kérdés ez, mert a hivatalos ideológia fogalomköréből is kiszorult az önigazgatás átrefektálásának igénye. Bibicétyel szemben az önigazgatás nem azonosítható a civil társadalommal. Sokkal inkább hangsúlyozandó, hogy az önigazgatás konceptusa elképzelhetetlen a civil társadalom, azaz egy olyan artikulációs közeg nélkül, amelynek keretén belül érvényre jutnak az emberi jogok, így a spontán önszerveződésre való jog is.

Jegyzetek

¹ Z. Puhovski: *Kritika Hegela i političke ekonomije*, valamint I. Prpić: *Nekoliko metodičkih napomena*, mindkettő, in: *Naše teme*, 1983/11

² I. Prpić: *Država i društvo: odnos građanskog društva i političke države u ranim radovima Karla Marksa*, Beograd, 1976

³ A. Arato: *Demokratska teorija poljske opozicije*, *Naše teme*, 1984/10

⁴ *Utopija obnovljene energije*, Beograd, 1987

⁵ V. Pavlović: *Poredak i alternativa*, Beograd, 1988

⁶ Lásd: *Mađarske alternative*, Beograd, 1987

⁷ Z. Đindić: *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad 1987, különösképpen az O nemogućnosti „civilnog društva“ u socijalizmu című tanulmány,

⁸ Književne novine 1987/727

⁹ Robert Nozick híres könyvének kezdeti sorai: „Az egyéneknek vannak jogai s nincs olyan dolog vagy személy, amely elvehetné tőlük erőszak nélkül...”, az emberi jogok egy különösen attraktív retorikája bevezetés egy olyan könyvbe, amely nagy hatást gyakorolt bal- és jobboldalon egyaránt.” R. Nozick: *Anarchy, State and Utopia*, Oxford, 1978, ix. Erről a kérdésekről lásd pl.: J. Keane: *Bureaucracy and its discontents: crisis tendencies of the welfare state, valamint A totally administered society? Developments in the theory of late capitalism* című tanulmányát a *Public Life and Late Capitalism*, (Cambridge, 1984) c. könyvében

¹⁰ N. Bobbio a despotizmusban az „európai ideológia” ellenesét látja, lásd: N. Bobbio: *Grandeur et décadence de l'ideologie europeenne*, in: *Lettre*, 1987/12, 8

¹¹ P. Gantar: *Sociologija i civilno društvo*, in: *Pogledi*, 200

¹² P. Gantar, T. Mastnak: *Pregled rasprava o civilnom društvu u Sloveniji*, in: *Pogledi*, 157

¹³ Erről: M. Kasapovič: *O slovenskome nacionalnom programu*, in: *Naše teme*, 1988/4

¹⁴ Đindić kivételével, akinek említett könyve szintén megkérdőjelezi a nemzeti homogenitás és a civil társadalom közötti „problémátlan” összefüggéseket.

¹⁵ Idézi: M. Kasapovič: i. m. 775

¹⁶ T. Hribar: *Civilno društvo, pravna država i legitimna vlast*, in: *Pogledi*, 1972

¹⁷ Đindić: i. m. 452

¹⁸ T. Mastnak: *Civilno društvo u čistom obliku*, in: *Pogledi*

¹⁹ i. m.: 252

²⁰ Đindić: i. m. 13

²¹ Đindić: i. m. 14

²² A. Igljčar: *Država blagostanja, civilno društvo i pravna država*, C. Pierson: *Upotreba moći – „Ahilova peta marksizma”*, mindkettő: *Gledišta*, J. Keane: *Gradansko društvo i država. Nove evropske perspektive* T. Hribar: i. m., T. Mastnak: i. m.

²³ J. Keane: *The Legacy of Max Weber*, in: *Public life...* i. m.

²⁴ Heller Ágnes szerint a „demokrácia a nép olyan uralma, olyan államforma... (az én kiemelésem), lásd: *On formal democracy*, in: *Civil Society and the State* (Ed. By J. Keane), London–New York, 1987, 129

²⁵ A. Bibić: *Civilno društvo, politička država, samoupravljanje*, in: *Pogledi*

²⁶ F. Adam: *O tri pristupa pojmu civilno društvo*, in: *Pogledi*

²⁷ P. Gantar: i. m.

Rezime

O teškoćama realizacije civilnog društva u Jugoslaviji

Upadljivi porast broja napisa posvećenih tematici civilnog društva, odnosu političke države i građanskog društva, te mogućnosti realizacije ciljeva takvog koncepta, pouzdan je indikator ne samo teorijskog interesovanja za ovu problematiku, već i konkretnih, praktičkih tendencija u jugoslovenskom – pre svega slovenačkom – političkom prostoru.

Uz navođenje relevantne literature (knjige, periodika, simpozijski materijali) autor podvlači neke tematske komplekse, koji ukazuju na teškoće realizacije civilnog društva u Jugoslaviji. Radikalna autorefleksija našeg socijalističkog društva, minuciozna analiza brojnih fundamentalnih aspekata političkih kretanja u nas, ukazivanje na niz negativnih tokova, paralelno sa pretenzijom uspostavljanja autentične demokratije odnosno suprotstavljanjem svim tendencijama autoritarnosti – sve to proističe iz krize kroz koju prolazi jugoslovensko društvo, predstavljajući ujedno i nedvosmislen pokušaj iznalazjenja delotvornih rešenja.

U svojevrsnom panoramskom pregledu jugoslovenskog doprinosa elaboraciji problematike vezane za civilno društvo i njegove perspektive u našoj zemlji autor se osvrće na aktuelna razmišljanja o radikalnoj reinterpetaciji nekih ključnih pojmova politološke misli: nacionalno i anacionalno, civilno društvo kao mogući prostor artikulacije demokratskih procesa (ali nikako i bezuslovni garant demokratije), kategorija naroda u postmodernom civilnom društvu, rekonstrukcija naroda posredstvom obnove autonomije pojedinca, širenje etničkih prava uz istovremeno smanjenje etnocentrizma itd.

Ovo su samo neka od mnogobrojnih pitanja prisutnih u jugoslovenskoj teoriji civilnog društva, a na koja autor ukazuje sa pretenzijom maksimalne informativnosti.

Summary

About the Difficulties of Realizing the Civil Society in Yugoslavia

The noticeable increase of the number of works devoted to the topics of the civil society, the relationship of the political state and civil society as well as the possibilities of realizing the purposes of such a concept, is the reliable indicator not only of theoretical interest for these problems but also of concrete, practical tendencies in the Yugoslav – primarily Slovene – political space.

In addition to the quoted, relevant literature (books, periodicals, symposium materials), the author underlines some thematic complexes, indicating the difficulties of realizing the civil society in Yugoslavia. The radical autoreflexion of our socialist society, the meticulous analysis of innumerable fundamental aspects of the political movements in our country, accentuating a series of negative courses parallel with the pretension to establish authentic democracy i. e. in contradiction with all the tendencies of authoritarianism – all these originate from the crisis being experienced by the Yugoslav society, representing simultaneously an unequivocal attempt to find efficacious solutions as well. In a specific panoramic review of the Yugoslav contribution to the elaboration of problems connected with the civil society and its prospects in our country, the author turns to current considerations about the radical reinterpetation of some key concepts of the political-scientific thought: national and absence of national feeling, civil society as the possible space for articulating the democratic processes (but in no case also the absolute guarantee of democracy), category of the nation in the postmodern civil society, reconstruction of the nation through renewal of the autonomy of the individual, extending the ethnic rights, but reducing ethnocentrism at the same time, etc.

These are only a few of the numerous questions appearing in the Yugoslav theory of the civil society indicated by the author with the pretension of maximal knowledge.